

НАЙВАЖЛИВІШІ ВІДКРИТТЯ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ТРИПІЛЬСЬКОЇ ПРОТОЦИВІЛІЗАЦІЇ НА ТЕРИТОРІЇ ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.

Підбито підсумки дослідження трипільської археологічної культури від середини ХХ до початку ХХІ ст. За допомогою використаних опублікованих та архівних джерел висвітлено маловідомі аспекти даного питання, зокрема, роль краєзнавців і науковців у вивченні культури Трипілья. Проаналізовано значення даного регіону для етногенезу та етнокультурних відносин носіїв трипільської культури, висвітлені проблеми, що стоять перед дослідниками на сучасному етапі.

Ключові слова: трипільська культура, історія дослідження, Тетяна Пассек, Борис Тимошук, Чернівецька область, поселення.

Подведены итоги исследования трипольской археологической культуры от середины ХХ до начала ХХІ в. С помощью использованных опубликованных и архивных источников освещены малоизвестные аспекты данного вопроса, в частности, роль краеведов и ученых в изучении культуры Триполье. Проанализировано значение данного региона для этногенеза и этнокультурных отношений носителей трипольской культуры, освещены проблемы, стоящие перед исследователями на современном этапе.

Ключевые слова: трипольская культура, история исследования, Татьяна Пассек, Борис Тимошук, Черновицкая область, поселение.

The article summarizes research Tripoli archaeological culture from the middle of the twentieth to the XXI century. With used published and archival sources highlights little-known aspects of the subject, in particular, the role of local researchers and scientists in the study of culture Tripoli. This paper analyzes the importance of this region for ethnogenesis and ethno-cultural relations Tripoli media culture, and highlights the problems facing researchers today.

Key words: Trypillian culture, history research, Tatiana Passek, Boris Tymoshchuk, Chernivtsi region, settlement.

На території Чернівецької області пам'ятки трипільської культури були виявлені наприкінці ХІХ ст., ще до того, коли В. Хвойка офіційно оголосив про її відкриття. За всю багаторічну історію вивчення даної культури на Буковині виявлено майже 400 пам'яток трипільсько-кукутенської спільноти. Виявлена джерельна база дала змогу дійти ряду історичних висновків, зробити певні соціально-економічні реконструкції.

Історію досліджень трипільської культури регіону можна поділити на три неоднакових за значенням і масштабами періоди: 1893-1945 рр., 1945-1991 рр., 1991 р. – початок ХХ ст. У даній роботі ми зупинимося на двох останніх, зважаючи на значне висвітлення у науковій літературі першого [24; 36; 53; 61 та ін.].

Після закінчення Великої Вітчизняної війни у вивченні трипільських поселень на Буковині спостерігається справжній ажіотаж. Вже в 1945 р. об'єднаною експедицією Інституту історії матеріальної культури АН СРСР в складі П. П. Єфименка, М. Я. Рудинського і С. М. Бібікова при участі співробітників ІА АН УРСР проводилися розвідки в басейні Середнього Дністра (Чернівецька і Хмельницька обл.). На правому березі дослідження проводилися в основному в Кельменецькому р-ні, між сс. Грушки і Нагоряни [4, с. 11]. Деяко пізніше АН СРСР спорядила у північні райони Молдавії та досліджуваний нами регіон експедицію під керівництвом Т. С. Пассек, яка зробила вагомий внесок у вивчення трипільських пам'яток на території Чернівецької області. Починаючи з 1948 р.

під її керівництвом проводились багаторічні комплексні розкопки і широкомасштабні археологічні розвідки. У 1948 р. Трипільська експедиція на чолі з Т. С. Пасек провела розвідки на правому березі Дністра, починаючи від м. Хотина вздовж по течії до с. Кормань, тобто здійснила розвідувальний маршрут довжиною 60 км (територія Хотинського і Кельменецького районів) [3, с. 190-193]. Протягом 1949-1953 рр. Трипільською експедицією було виявлено понад 100 трипільських поселень, датованих трьома різночасовими періодами (А, В, С/У (за періодизацією Т. С. Пасек)).

Серед виявлених експедицією пам'яток одним з найважливіших є багат шарове поселення Поливанів Яр, що знаходиться поблизу колишнього с. Молодове Кельменецького р-ну. Протягом 1949-1951 рр. тут проводились розкопки, за допомогою яких встановлено стратиграфічне залягання трьох шарів трипільського часу, які Т. С. Пасек датувала етапами VI (нижній шар – Поливанів Яр III), VII (середній шар – Поливанів Яр II), VIII (верхній шар – Поливанів Яр I). Матеріали з даного поселення значно розширили уявлення археологів щодо занять тогочасного населення, релігійних уявлень, уточнили періодизацію [31, с. 45-53; 32, с. 41-63; 38, с. 43-58; 39, с. 8-13; 40, с. 145-163; 7, с. 47-50]. Крім того, пам'ятка важлива ще й тим, що вона є однією з найдавніших оборонних споруд на території України, оскільки розташовувалася на високому місці, який з напільного боку був укріплений оборонним валом та ровом глибиною до 2 м [48, с. 23; 6, с. 206].

Протягом 1950-1953 рр. Трипільська експедиція спільно з Дністровською під керівництвом К. К. Черниш проводила розкопки ранньотрипільського поселення Ленківці, що в Кельменецькому р-ні [54] (поселення було відкрите в 1947 р. Б. О. Тимощуком [51, с. 177]). За чотири роки робіт на поселенні була розкрита площа в 1 286 м². Тут за роки розкопок виявлено 5 жител напівземлянкового типу і 5 глинобитних жител. Проведені тут роботи дали змогу чітко простежити процес зміни жител-напівземлянок наземними будівлями, що почався в ранньотрипільський час.

К. К. Черниш доводила це частковим заляганням напівземлянок під глинобитними підлогами наземних жител [54, с. 34]. Пізніше дослідниця переглянула свої погляди щодо типів жител і вважала землянки частиною конструкцій наземних будівель [55, с. 186].

Значний матеріал дали розкопки в 1951 р. чотирьох напівземлянок поселення Бернове-Лука (Кельменецький р-н), що дозволило досить повно описати одне із ранньотрипільських поселень [29, с. 22; 11, с. 599-602]. Надзвичайно багатий кремінний інвентар дав змогу зробити припущення про існування на поселенні кремінної майстерні. На основі аналізу матеріалу із пам'ятки було зроблено висновок про дуже значну роль мисливства та рибальства та їх переважання над відтворюючими галузями господарства [29, с. 42-60]. Слід також згадати про знахідки унікальних в своєму роді кістяного та мідного гачка (довжиною 6 та 4 см відповідно). Їхні розміри, а також залишки остеологічного матеріалу, дозволили констатувати, що тогочасне населення регіону виловлювало рибу довжиною до 2 м [11, с. 599-602; 29, с. 59].

Розвідки Трипільської експедиції охопили не тільки територію Хотинського і Кельменецького районів, але й сусіднього Сокирянського (в околицях сіл Волошкове, Ожеве, Ломачинці, Непоротове, Кормань); тут досліджено понад 130 трипільських поселень різних етапів – А, В, С/У. Великий науковий інтерес викликають давні майстерні по обробці кременю в уроч. Гайдамацький Яр (околиці с. Волошкове), уроч. Щовб (с. Ожеве) та ін. Їх відкриття дозволило висвітлити весь процес виготовлення крем'яних знарядь в Трипіллі й характер самої техніки.

Особлива роль у вивченні та обстеженні трипільських пам'яток області належить місцевому історико-краєзнавчому музею, експедиції якого протягом кінця 40-х – початку 70-х років під керівництвом Б. О. Тимощука виявили і обстежили понад 150 трипільських пам'яток різних періодів [2, с. 200-220; 1, с. 419-422, 13]. Вже в 1947 р. Б. О. Тимошук, будучи нещодавно призначеним ст. наук. співробітником музею, взяв участь у роботі Середньодністровської експедиції ІА АН УРСР, що працювала під керівництвом видатного

археолога С. М. Бібікова на поселенні раннього етапу Лука-Врублівецька. Одночасно проводились і розвідки по правому березі Дністра, завдяки яким Б. О. Тимощуком було виявлено кілька поселень. Цікаві пам'ятки була розташовані в околицях с. Коновка Кельменецького р-ну: це поселення раннього періоду в урочищі Попикова Криниця за 4 км та в уроч. Гамарія за 2 км. на північ від села, також виявлено поселення в уроч. Мошинецький Яр, що за 5 км. на південь від села [51, с. 177-178].

У травні 1948 р. експедиція ЧКМ під керівництвом дослідника провела археологічну розвідку по р. Прут та його притоках – Новій і Старій Совиці. З виявленої вперше 51 археологічної пам'ятки 4 належать трипільській культурі [50, с. 409-410]. До найдавніших віднесені поселення в с. Витилівка Кіцманського району (уроч. На Греблі). Наявність глиняних майданчиків, характер керамічного матеріалу дало можливість віднести Витилівське поселення до раннього трипілья.

Декілька поселень трипільської культури були виявлені в Кіцманському р-ні (с. Шипинці, урочище Кругле Болото за 1 км на південь від відомого Шипинського поселення; с. Ошихліби, урочище Ярківська Гора (за 1 км на південь від села); с. Іванківці, урочище Кінський Цвинтар (за 1 км на захід від села) [63, с. 410]. Восени 1948 р. при дослідженні археологічних старожитностей с. Василева Заставнівського р-ну було виявлено два поселення трипільської культури. Одне з них знаходилось в уроч. Городниця, де виявлені уламки посуду, крем'яні та кам'яні знаряддя, шматки обпаленої глини тощо, інше – в уроч. Ланок (знайдено багато уламків добре випаленої кераміки жовто-червоного кольору, багато крем'яних відщепів) [44, с. 395-396].

Характерною для робіт ЧКМ рисою в цей період є те, що вони носили в основному розвідувальний характер і широкомасштабних розкопок не проводилось.

У 1958 р. рятівні розкопки глинобитних майданчиків трипільського поселення Магала, що в Новоселицькому районі, провів І. С. Винокур [9, с. 157-162]. Весь комплекс знахідок (23 глиняні посудини, багато грузил

для рибальської сітки, ткацький верстат, крем'яні та кам'яні сокири, ножі, скребки тощо) дозволив віднести поселення біля с. Магала до пізнього етапу трипільської культури.

Поряд з широкими розвідувальними роботами місцеві археологи проводили і охоронні розкопки. Під час проведення таких розкопок студентами історичного факультету Чернівецького університету під керівництвом Б. О. Тимощука в 1971 р. у південній частині Чернівців – Рогатці було досліджене одне з перших ранньотрипільських поселень на правобережжі Пруту в межах України [49, с. 107-108]. Тут зафіксовано 5 глинобитних майданчиків, зібрано велику колекцію глиняних, крем'яних і кам'яних виробів.

У 1972 р. експедицією ЧДУ проводились дослідження укріпленого оборонним валом і ровами поселення в уроч. Графська Поляна (м. Чернівці, Цецино) [48, с. 18]. Це друге після Поливанового Яру укріплене поселення трипільської культур в регіоні. При дослідженні пам'ятки були виявлені залишки наземної будівлі з глинобитною піччю, а також велика колекція кераміки.

Завдяки активній і наполегливій праці Б. О. Тимощука, археологічна карта Чернівецької області поповнилася великою кількістю трипільських пам'яток, матеріали з яких є надійною основою для проведення їхнього порівняльного вивчення та визначення місця серед синхронних пам'яток в інших регіонах поширення трипільської культури.

В 60-х роках ХХ ст. в зв'язку з будівництвом Могилів-Подільської ГЕС та небезпекою затоплення значної кількості археологічних пам'яток активізувались археологічні розвідки в Середньому Подністров'ї. В цей час на зазначеній території працювала Середньодністровська експедиція ІА АН УРСР [5, с. 73-74]. Її завдання полягало в суцільному огляді зони затоплення та відбір об'єктів, найбільш важливих для розкопок. Завдяки проведеній роботі було відкрито понад 110 пам'яток по обох берегах Дністра. На правому березі із найбільш цікавих в археологічному відношенні можна назвати Вороновицю, Кормань, Михалкове (етап А), Ломачинці, Непоротове, Кормань (етап В) [5, с. 74-75].

Дослідження пам'яток на території краю проводилися й іншими науковими установами – Подільською експедицією Державного історичного музею УРСР, Переяслав-Хмельницьким історичним музеєм, Дністровською експедицією Інституту археології АН УРСР, Дністровською палеолітичною експедицією [26, с. 372-373; 27, с. 326-327; 25, с. 307; 21, с. 299-230]. Здебільшого проводилися розвідки, збирався підйомний матеріал, хоча часто закладалися і шурфи для з'ясування особливостей страти графічного залягання культурного шару. Іноді проводилися і незначні розкопки. Наприклад, в 1954 р. експедицією Інституту суспільних наук львівського філіалу АН УРСР під керівництвом Ю. М. Захарука досліджувалось пізньотрипільське поселення біля с. Звенячин Заставнівського р-ну [29, с. 143; 30]. Привернула увагу кухонна кераміка, яка була представлена багатьма формами, крім того, значна частина столової кераміки була прикрашена своєрідним монохромним чорним розписом.

Починаючи з 60-70-х років ХХ ст. в археології починають інтенсивно застосовуватись археометричні методи дослідження (комплекс природничих досліджень старожилностей), особливо ефективно застосовуються аерофото- та магнітні зйомки. У 1975-1980 рр. Дністровсько-Трипільською експедицією Інституту археології АН УРСР проводилась геомагнітна зйомка поселення Коновка (уроч. Пуцита) на Середньому Дністрі. Зйомка дала можливість встановити, що на поселенні площею близько 14 га. було до 100 глинобитних площадок. Житла були розташовані так, що створювали чотири концентричних круги, які стикалися один з одним. В їх центрі знаходилося одне або два житла [57]. На поселенні було розкопано кілька жител, з яких походить велика маса матеріалу, особливо кераміки. Дослідниками було зроблено також припущення про існування на поселенні двоповерхових будинків [56].

Починаючи з 80-х років ХХ ст. археологічні роботи на теренах краю мали здебільшого розвідувальний характер. Зокрема, в середині 80-х років В. Г. Збеневичем та В. А. Шумовою було досліджено поселення середнього етапу в с. Василівка Сокирянсь-

кого р-ну. У зв'язку із незадовільним станом збереженості поселення (тут проводилися земляні роботи) не вдалося однозначно з'ясувати систему забудови. Із досліджених семи наземних глинобитних жител походять близько 2 000 тис. фрагментів кераміки, кремінні, камінні та кістяні знаряддя праці, а також єдина зооморфна статуетка [18, с. 99-101].

Накопичення археологічного матеріалу дало змогу зробити висновки про різні сторони життя трипільського населення краю, його суспільний лад та заняття. Зокрема, завдяки відбиткам на кераміці і обмазці (Дорошівці, Магала, Витилівка) вдалося встановити, що тогочасне населення досліджуваного регіону сіяло пшеницю, ячмінь, а також бобові культури (горох) [8; 48, с. 23-24].

Як відомо, в період енеоліту людина вперше ознайомила з металевими виробами. У другій половині 40-60-х років ХХ ст. в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра завдяки планомірним розвідкам та розкопкам, а також випадковим знахідкам, були виявлені значна кількість мідних артефактів. Серед них – рибальський гачок і бусина з Бернове, браслет з Ленківців [54, с. 86], шило, кінець шпильки, уламки бус з Поливаного Яру [31, рис. 19; 48, с. 24], долото з Кельменців [42, с. 205], уламки шестигранного ковальського молота з Витилівки [41, с. 92], ніж із Недобойців [33]. Дуже цікавими є мідні сокири-мотики з Рингача, Топорівців, Давидівців та Мілієве [16, с. 137, рис. 1,6.10; рис. 2,1-2]. До речі, в 1959 р. при копанні підвалу в садибі В. М. Унгуряна із с. Рингач Новоселицького р-ну був виявлений цілий скарб мідних сокир різної величини (інформацію підтвердили місцеві жителі). Сокири знаходилися в трипільському горщику. Знахідки розійшлися по руках, були переплавлені і тільки одна потрапила до обласного краєзнавчого музею [58, с. 190]. Зважаючи на той факт, що на території України всього відомо лише близько 15 мідних знарядь такого типу [16, с. 136-137], мусимо констатувати факт втрати безцінних археологічних знахідок.

З початку 90-х років ХХ ст. дослідження енеолітичних пам'яток в регіоні проводиться в основному силами місцевих науковців.

Буковинські археологи активно включилися до підготовки Тому зводу пам'яток історії та культури Чернівецької області. Завдяки цьому був систематизований дані, що накопичилися за останні десятиліття; інша справа, що через брак коштів результати роботи науковців до цього часу не вийшли друком.

Археологічні дослідження поживалися після створення у 1996 р. при Чернівецькому державному університеті імені Ю. Федьковича Буковинського Центру археологічних досліджень. Частина археологічних знахідок з розвідок та розкопок трипільських поселень вже опублікована [33; 34, с. 13-21; 35]. За останні роки автором, С. В. Пивоваровим, Б. Т. Рідушем, М. В. Ільківом, В. В. Михайлюком обстежено ряд трипільських пам'яток на теренах краю, підйомний матеріал з яких зберігається в фондах БЦАД. Цікаві артефакти виявлені в Мартинівці (уроч. біля с. Погорилівка), Задубрівці (уроч. Став) Заставнівського, Каплівці Хотинського, Волошкове, Василівці Сокирянського, Конівці (уроч. Пуцита), Новоселиці (уроч. Говди), Нелипівці Кельменецького р-нів, Валени (уроч. біля с. Коровія) Глибоцького р-нів [59, с. 190-192].

Справжнім клондайком для трипільлязнавців стали старожитності с. Шебутинці Сокирянського р-ну та його околиць. Автором спільно з С. І. Якубиною обстежено та зібрано матеріал з понад 15 поселень в даному районі. Особливо цікавим стала пам'ятка етапу Трипілья VI, що знаходиться в уроч. Батирівка. Є підстави вважати, що воно виконувало функції городища [60, с. 190-197].

Значно активізувалася за частини незалежності і краєзнавча робота. В деяких навчальних закладах області створені шкільні кафедри археології (с. Чагор Глибоцького р-ну, керівник – В. С. Яловко), краєзнавчі гуртки (с. Опришени Глибоцького р-ну, керівник – М. І. Боднарюк, с. Шебутинці Сокирянського р-ну, керівник – С. І. Якубина), які активно беруть участь у виявленні та обстеженні вже відомих трипільських старожитностей. У всіх названих закладах діють шкільні музеї, значна частина експонатів яких становлять трипільські артефакти. До речі, деякі з них (антропоморфна та зооморфна пластика у музеї історії та етнографії ім. М. Гакмана с. Опришени Глибоцького р-ну, колекція шліфованих кремінних сокир (понад 100 предметів) у шкільному музеї с. Шебутинці Сокирянського р-ну) могли би стати окрасою найсолідніших музейних установ.

У сучасних умовах стоїть ряд питань, пов'язаних із дослідженням і збереженням трипільської спадщини Буковини. Адже за останні десятиліття перестали існувати або були затоплені близько ста поселень. Значна частина їх руйнується оранкою, незаконно приватизована, частина рухомих пам'яток відкрито продається в Інтернет-порталах скарбощукачів. З іншого боку, попри значну ступінь вивченості, прудо-дністровське межиріччя ще має чимало сюрпризів для археологів-трипільлязнавців, і не тільки в плані оригінальних і сенсаційних знахідок, але і для з'ясування тих етнокультурних процесів, що мали місце в регіоні у V – III тис. до н.е.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Археологічні пам'ятки УРСР (короткий список). – К. : Наук. думка, 1971. – С. 415-482.
2. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку. – К. : Наук. думка, 1981. – С. 200-222.
3. Археологічні розвідки Трипільської експедиції на Дністрі в 1948 р. // Археологічні пам'ятники. – 1952. – Т. IV. – С. 190-193.
4. Бибииков С. Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре. К истории ранних земледельческо-скотоводческих племён на Юго-Востоке Европы / С. Н. Бибииков // Материалы и исследования по археологии СССР (далі – МИА). – М.-Л., 1953. – С. 9-408.
5. Бибииков С. Н. Археологические разведки в зоне затопления Могилев-Подольской ГЭС / Бибииков С. Н., Збенович В. Г. // Археологические исследования на Украине в 1968 г. (далі – АО). – К. : Наук. думка, 1971. – С. 73-77.
6. Буда А. Оборонні споруди культури Трипілья-Кукутені / А. Буда // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені В. Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф.

- М. М. Алексієвця. – Тернопіль, 2003. – Вип. 4. – С. 205-209.
7. Виноградова Н. М. Памятники переходного этапа Триполья VI-ВП в Поднестровье / Н. М. Виноградова // Советская археология (далі – СА). – 1972 – № 1. – С. 36-56.
  8. Винокур И. С. Горох медного века / И. С. Винокур // Природа. – 1960. – № 8. – С. 102.
  9. Винокур И. С. Археологічні дослідження на трипільському поселенні біля с. Магала / И. С. Винокур // Археологія. – 1966. – Т. 20. – С. 157-162.
  10. Відейко М. Ю. Трипільська цивілізація / Михайло Відейко. – К. : Академперіодика, 2003. – 184 с.
  11. Вороненкова Л. Д. О рыболовстве древних поселений Поднестровья (III – II тыс. до н. э.) / Л. Д. Вороненкова // Вопросы ихтиологии. – 1964. – Т. 4. – С. 599-602.
  12. Давня історія України: в 3 т. – Т. 1. Первісне суспільство. – К. : Наук. думка, 1997. – 558 с.
  13. Довідник з археології України: Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. – К. : Наук. думка, 1984. – 224 с.
  14. Дудкін В. П. Археометричні дослідження Трипільської цивілізації / В. П. Дудкін, М. Ю. Відейко // Восточноевропейский археологический журнал. – 2000. – № 1 (2) /http://archaeology.kiev.ua/journal/dudkin_videyko.htm.
  15. Заєць І. І. Трипільська культура на Поділлі / І. І. Заєць. – Вінниця : Тезис, 2001. – 145 с.
  16. Збеневич В. Г. Древнейшие медные топоры в Восточной Европе / В. Г. Збеневич // СА. – 1969. – № 3. – С. 135-142;
  17. Збеневич В. Г. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины / В. Г. Збеневич. – К. : Наук. думка, 1989.
  18. Збеневич В. Г. Трипольская культура Среднего Поднестровья в свете новых исследований / В. Г. Збеневич, В. А. Шумова // Первобытная археология. – К. : Наук. думка, 1989. – С. 97-106.
  19. Каталог пам'яток археології Чернівецької області, взятих під державну охорону. – Чернівці, 1992. – 62 с.
  20. Квітковський Д. Буковина її минуле і сучасне / Д. Квітковський, Т. Бринзан, А. Жуковський. – Париж-Філадельфія-Детройт : Зелена Буковина, 1956. – 965 с.
  21. Кос А. И. Многослойный памятник у с. Непоротова / А. И. Кос, Л. И. Крушельницкая, Д. Ю. Павлив // АО 1974 г. – М. : Наука, 1975. – С. 299-300.
  22. Кричевський Є. Ю. Ранній неоліт і походження трипільської культури / Є. Ю. Кричевський // Палеоліт і неоліт України. – К. : Вид-во АН УРСР, 1947. – С. 323-409.
  23. Маркевич В. И. Позднетрипольские племена северной Молдавии / В. И. Маркевич. – Кишинёв : Штиинца, 1981. – 196 с.
  24. Михайлина Л. Вивчення старожитностей Буковини в XIX – на поч. XX ст. / Михайлина Л., С. Пивоваров // Питання історії, історіографії, джерелознавства та архівознавства Центральної та Східної Європи. – Київ-Чернівці, 1997. – Вип. 1. – С. 242-249.
  25. Мовша Т. Г. Работы в зоне затопления Могилев-Подольской ГЭС / Т. Г. Мовша // АО 1979 г.. – М. : Наука, 1980. – С. 307.
  26. Мовша Т. Г. Работы Позднетрипольского отряда / Т. Г. Мовша, Г. М. Бузьян // АО 1978 г. – М., 1979. – С. 372-373.
  27. Мовша Т. Г. Работы в Среднем Поднестровье / Т. Г. Мовша // АО 1974 г. – М., 1975. – С. 326-327.
  28. Пасек Т. С. Периодизация трипольских поселений / Т. С. Пасек // МИА. – 1949. – № 10.
  29. Пасек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья / Т. С. Пасек // МИА. – 1961. – № 84.
  30. Пасек Т. С. Семинар по вопросам первобытной археологии Молдавии, Румынии и прилегающих районов Украины / Т. С. Пасек // СА. – 1959. – С. 329-331.
  31. Пасек Т. С. Трипольские поселения на Днестре / Т. С. Пасек // Краткие сообщения института истории материальной культуры (далі – КСИИМК). – 1950. – Вып. XIII. – С. 40-56.
  32. Пасек Т. С. Трипольское поселение Поливанов Яр / Т. С. Пасек // КСИИМК. – Вып. 37. – С. 41-63.
  33. Пивоваров С. В. Найдавніший мідний ніж на Буковині / С. В. Пивоваров // Доба. – 2003. – 2 вересня.
  34. Пивоваров С. В., Чеховський І. Г. На Дністрі, на «ОУКРАИНЪ ГАЛИЧЬСКОЙ» / С. В. Пивоваров, І. Г. Чеховський. – Чернівці : Місто, 2000.
  35. Пивоваров С. В. Трипільська антропоморфна пластика з території Буковини (неопубліковані матеріали) / С. В. Пивоваров, О. В. Шманько // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових праць / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, кафедра етнології, античної та середньовічної історії (далі – ПССІАЕ). – Чернівці : Прут, 2004. – Том 2 (18). – С. 73-80.
  36. Пивоваров С. В., Шманько О. В. Трипільська чи Шипинська культура? / С. В. Пивоваров, О. В. Шманько // Час-2000. – 2003. – 17 липня.
  37. Погожева А. П. Антропоморфная пластика Триполья / А. П. Погожева. – Новосибирск : Наука, 1983. – 145 с.
  38. Попова Т. А. Древние земледельцы Среднего Поднестровья в IV – III тыс. до н. э. (по материалам поселения Поливанов Яр) / Т. А. Попова // Ранние земледельцы. – Л., 1980. – С. 43-58.
  39. Попова Т. А. Зооморфная пластика трипольского поселения Поливанов Яр / Т. А. Попова // КСИА АН СССР. – 1970. – Вып. 123. – С. 8-13.

40. Попова Т. А. Кремнеобрабатывающее производство трипольских племен (по материалам поселения Поливанов Яр) / Т. А. Попова // Первобытная археологии – поиски и находки. – К., 1980. – С. 145-163.
41. Рындина Н. В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Восточной Европы / Н. В. Рындина. – М. : Наука, 1971. – 142 с.
42. Рындина Н. В. К вопросу о технике обработки трипольского металла / Н. В. Рындина // МИА. – № 84. – С. 204-209.
43. Смішко М. Ю. Археологічні дослідження в західних областях України за роки радянської влади / М. Ю. Смішко // МДАПВ. – 1959. – Вип. 2. – С. 5-28.
44. Тимошук Б. О. Археологічні пам'ятки с. Василева Чернівецької області / Б. О. Тимошук // АП УРСР. – 1952. – Т. III – С. 395-396.
45. НА БЦАД, ф. 3, оп. 3, од. зб. 29 Тимошук Б. О. Звіт про наукові розвідки у 1949 р. – 5 арк.
46. НА БЦАД, ф. 3, оп. 3, од. зб. 27 Тимошук Б. О. Звіт про наукову командировку в с. Магала Садгірського р-ну. – 2 арк.
47. НА БЦАД, ф. 3, оп. 3, од. зб. 26 Тимошук Б. О. Звіт про наукову командировку в складі трипільської експедиції АН УРСР і АН СРСР. – 2 арк.
48. Тимошук Б. О. Зустріч з легендою / Б. О. Тимошук. – Ужгород : Карпати, 1969. – 192 с.
49. Тимошук Б. О. Ранньотрипільське поселення Рогатка в Чернівцях / Б. О. Тимошук // Археологія. – 1979. – № 31. – С. 107-108.
50. Тимошук Б. О. Розвідка в басейні р. Пруту / Б. О. Тимошук // АП. – 1952. – Т. III. – С. 409-410.
51. Тимошук Б. О. Розвідки Чернівецького історико-краєзнавчого музею в 1947 р. / Б. О. Тимошук // АП УРСР. – 1952. – Т. IV. – С. 177-178.
52. Тимошук Б. О. Щоденники за 1947-1950 рр. № 1-5 / Б. О. Тимошук // АНВ ЧКМ. – 170 с.
53. Фрунчак С. З археологічної спадщини Раймунда-Фрідріха Кайндля / С. Фрунчак, А. Фантух // МДАПВ. – 1998. – Вип. 7. – С. 90-91.
54. Черниш К. К. Ранньотрипільське поселення Ленківці на Середньому Дністрі / К. К. Черниш. – К., 1959. – 108 с.
55. Черниш К. К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии / Е. К. Черниш // Энеолит СССР. Археология СССР. – М. : Наука, 1982. – С. 166-320.
56. Смаглий М. Трипільське поселення Коновка в Середньому Подністров'ї // М. Смаглий, С. Рижов, В. Дудкін // Археологія. – 1985. – Вип. 52. – С. 42-52.
57. Смаглий Н. М. Раскопки трипольского поселения у с. Коновка / Н. М. Смаглий, С. Н. Рыжов, В. А. Шумова // АО 1978 г. – М. : Наука, 1979. – С. 425.
58. Шманько О. Дослідження трипільської культури в межиріччі Верхнього Пруту і Середнього Дністра (кін. XIX – поч. XXI ст.) / Шманько Олег // ПССІАЕ. – Чернівці : Золоті литаври. 2006. – Том 2 (22). – С. 184-195.
59. Шманько О. Розвідки в південній частині Чернівецької області // Археологічні дослідження в Україні. – К., 2010. – С. 190-192.
60. Шманько О. Трипільські пам'ятки села Шебутинці в Середньому Подністров'ї / Шманько О., Якубина С. // Науковий вісник БДФА. Гуманітарні науки: Збірник наукових праць. – Чернівці : Технодрук, 2010. – Вип. 2 (3). – С. 190-197.
61. Шманько О. В. Р. Ф. Кайндль – дослідник трипільських старожитностей Буковини / О. Шманько // Р. Ф. Кайндль. Вікно в європейську науку. Матеріали II Міжнародного наукового семінару «Кайндлівські читання», 28-29 травня 2005 р. – Чернівці : Прут. – С. 355-357.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *д.і.н., професор Г. В. Боряк; д.і.н., професор Є. Г. Сінкевич*